

LOZAN KONFERANSI'NDA İTİLAFLI DEVLETLERİNİN ERMENİLERE YÖNELİK TOPRAK TALEPLERİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK*

Paris Barış Konferansı'nda ve Sevr Antlaşması'nda "Yenen-Yenilen" kavramı, Wilson Prensipleri'ne rağmen "Ezen-Ezilen" ifadesine dönüştürüldü. Türk Milleti hukuk dışılığı karşı milli bir direniş hareketi gerçekleştirdi. Cephe zaferler arttıkça muhatap kabul edilme süreci başladığından Lozan'da bir konferans toplanması kaçınılmaz hale geldi. Ermeni lobisi misyonerlerden aldığı destekle, savaş metoduyla elde edemedikleri yerleri, insancıl söylemlerle kazanabilmek için İtilaf Devletleri delegasyonlarına Lozan Konferansı'nda baskıda bulundu. Ermeni heyetlerinin en önemli amacı Kilikya ya da yeni Türk Devleti'nin doğusunda Ermeniler için milli bir yurt kurma isteğiydi. İtilaf Devletleri delegasyonları Ermeni sorununu oturma defalarca gündeme getirdiği gibi, 26 Aralık 1922 tarihli oturumunda Türk delegasyonunun protestosuna rağmen Ermeni heyetinin taleplerini dinledi. Türk tarafı Misak-ı Milli'nin bir gereği olarak yurt talebini kesin bir dille reddetti. Bu durum konferansın ilk devresinde taraflar arasında zaman zaman tansiyonun yükselmesine zemin hazırladı. Türk heyetinin konferans esnasında oturumları iki kez terk etmesi ve gerekirse savaşı göze alabileceğini hissettirmesi, delegasyonlarının geri adım atmasına sebep oldu. 23 Nisan 1923'ten itibaren başlayan konferansın ikinci devresinde İtilaf Devletleri suni bir mesele olan Ermenilerin toprak taleplerini gündeme getirmeyerek kendileri için daha önemli konulara önem verme stratejisini benimsediler.

Anahtar Kelimeler: Lozan, İsmet Paşa, Lord Curzon, Lobıcılık

ABSTRACT

The Land Demands of the Allied Powers for the Armenians in the Lausanne Conference

In the Paris Peace Conference and Sevres Treaty, despite the Wilson Principles, the concepts victorious-defeated have been turned into oppressor-oppressed. Turkish Nation resisted against this outlawed situation. After the increasing victories in the fronts, since the process of being accepted as a respondent, it became inevitable to held a conference in Lausanne. With the support of missionary, the Armenian Lobby pressed the Allied Powers Delegations using humanistic expressions to gain the lands that they couldn't conquered in war. The most important aim of the Armenian Committees was to constitute an Armenian National Home in Cilicia or in the east of the new Turkish State. In addition to putting the Armenian question into agenda in the meetings several times, The Allied Powers Delegation listened to the demands of the Armenian Committee in the meeting dated December 26, 1922, despite the Turkish delegation protest. The Turkish side denied this definitely as a necessity of National Pact. This situation caused high tension between the both sides in the first period of the meetings. The delegations retreated after the Turkish side left the meetings twice during the conference and showed that a war risk could be taken if necessary. In the second period of the conference starting in April 23, 1923, The Allied Powers delegation decided not to put this artificial issue of the land demands of the Armenians

* Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
msdilek@atauni.edu.tr

into agenda and decided to pay attention to the more important subjects related to themselves as a strategy.

Key Words: Lausanne, Ismet Pasha, Lord Curzon, Lobbying

Giriş

“Siyasal antlaşmalar nedenleri ve sonuçlarıyla, milletler üzerinde etkili olup tarihsel dostluklara veya düşmanlıklara başlangıç teşkil edebilirler. Görüşmeler, konferanslar ve sözleşmelerle iradî veya gayriiradî sınırlar oluşturulabilir, devletler kurulabilir ve topraklar paylaşılabilir. Bu yolla bazen sorunlar çözümlenebilir, bazen de düşmanlıklar belirebilir”.¹ Bu kapsamda Berlin Antlaşması asırlarca dostane gelişen Türk-Ermeni ilişkilerinin gerilimli bir sürece girmesine neden olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'nde Almanya yanında mücadeleye başlaması, Ermeni gönüllüleriyle bu durumdan yararlanmak isteyen İtilaf Devletleri ordularını ortak bir paydada buluşturmuştur. Nitekim, 180.000'den fazla Ermeni gönüllü², ideallerini gerçekleştirmek amacıyla Türklere karşı mücadele etmişlerdir. Bundan dolayı karşılıklı çıkar ilişkisi bağlamında, Ermenilerin savaş sonrasında Müttefiklerden en önemli beklentisi “Büyük Ermenistan'ın” kurulması olmuştur.

Ermeni lobisinin de etkisiyle Paris Barış Konferansı'nda ve Sevr Antlaşması'nda “Yenen-Yenilen” kavramı, Wilson Prensipleri'ne rağmen “Ezen-Ezilen” ifadesine dönüştürüldü. Hukuk dışılık üzerine kurulu sisteme karşı Türk milleti milli bir direniş gerçekleştirdi. Cephe Türklere zaferleri

¹ Temuçin F. Ertan, “Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt II, Sayı 2, (Güz 2000), s.209-225; Bu konuda daha önce hazırlanmış diğer akademik çalışmalar için **Bkz.** Mustafa Sıtkı Bilgin, “Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti”, **Bellekten**, LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrıbasım, Ankara, TTK, 2005, s.267-283; Süleyman Beyoğlu, “Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.II, S.3, Kış 2008, s.125-138.

² Ermeni yetkili Aharonian, Paris Barış Konferansı'nın 26 Şubat 1919 tarihli toplantısında, 180.000'den fazla Ermeni gönüllünün I. Dünya Harbi'nde İtilaf Devletlerine karşı mücadele ettiğini ifade etmiştir. **Bkz. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference**, IV, Washington, Government Printing Office, 1943, s.147-151; I. Dünya Harbi'nde savaşan Ermeni gönüllülerinin miktarıyla ilgili kaynaklarda farklı rakamlar mevcuttur. Antranik ortalama bir hesapla 250.000 rakamını telaffuz etmektedir. **Bkz.** Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, (Çev.Mariam Arpi-Nairi Arek), İstanbul, Peri Yayınları, 2003, s.167-168; Richard Hovannisian ise 150.000 Ermeni gönüllüden bahsetmektedir. **Bkz.** Richard Hovannisian, **Armenian on the Road to Independence 1918**, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969, s.44.

arttıkça muhatap kabul edilme süreci başlarken, İtilaf Devletleri arasında ise anlaşmazlıklar belirginleşmekteydi. Bu durum ise Lozan'da bir konferans toplanmasını kaçınılmaz hale getirdi. Lozan Konferansı'nda azınlıklar meselesinde İtilaf Devletleri'nin dolayısıyla Ermenilerin pazarlık gücü zayıflamış olduğundan savaş metoduyla elde edemedikleri yerleri, insancıl söylemlerle kazanabilme stratejisi benimsendi. Bu stratejinin en önemli amacı Kilikya ya da yeni Türk Devleti'nin doğusunda Ermeniler için milli bir yurt kurma (National Home for the Armenians)³ isteğiydi. Bu durum ise konferansta taraflar arasındaki tansiyonun yükselmesine sebep oldu.

Ermenileri yanına çekmek için vaatlerde bulunmuş olan İngiltere, savaş sonrasında Kafkasya'da giderek güçlenen Bolşevik hareketi dolayısıyla Ermeni sorununa yaklaşımını yeniden gözden geçirdi. İngiltere, sıcak çatışma riskinin arttığı ortamda Ermenilere sempatiyle bakan Amerikan misyonerlerinin ve siyasetçilerinin duygusallığından istifade ederek; Paris Barış Konferansı'nda ve Sevr Antlaşması'nda olduğu gibi Lozan'da da Ermeni sorununun ağır yükünü ABD'ye yükleme stratejisi izlemiştir. Lakin, ABD o dönemde dış politikada belirli bir ölçüde uyguladığı geleneksel tavrının (İnfirad Politikası)⁴ yanı sıra, Ortadoğu yerine daha çorak ve daha tehlikeli alanların kendine sunulmasını menfaatlerine uygun görmemiştir. Bununla beraber Ankara'da filizlenerek, doğuda ve batıda önemli zaferler elde eden Mustafa Kemal Paşa hareketi de Ermenilerin ve hamilerinin elini zayıflatmıştır. TBMM Hükümeti, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla doğu sınırını güvence altına almayı başarmış ve bölgedeki dengeleri kendi lehine çevirmiştir.

Lozan Konferansı'nda Ermenilere toprak verme sorununu gündeme getiren İngiliz yetkili Lord Curzon ile diğer büyük devletlerin temsilcileri, İsmet Paşa'nın kararlı tutumuna rağmen Ermeniler için toprak parçası talebinde bulundular ve Türk tarafını diplomatik yollarla ikna etmeye çalıştılar. Aynı zamanda Curzon'un azınlıklar sorununu ileri sürmesi bir taktik meselesiydi. Curzon, tehciri gündeme getirerek Türkleri, devletler nezdinde zor duruma düşürmeyi umuyordu. Böylece, Türk delegasyonu savunmaya çekilecek, Curzon da onların gerileyen bu tavrından yararlanarak isteklerini dikte

³ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım Cilt:I, Kitap:I, (Çev.Seha L. Meray), İstanbul, YKY, 2001, s.180-207.

⁴ İnfirad Politikası (Yalnızcılık-İsolasyonizm): Bir devletin, kendi menfaatlerini ilgilendirmeyen uluslararası sorunlara karışmaması. **Bkz.** Ahmet Emin Dağ, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s.274; **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, (Derleyen: Faruk Sönmezoğlu), İstanbul, Der Yayınları, 2010, s.709-710.

ettirecekti. İkinci olarak aynı taktikle Moskova ile Ankara'nın arasının açılması da tasarlanıyordu. Şöyle ki; Curzon, İsmet Paşa'ya azınlıklar konusunda Milletler Cemiyeti'nin öngördüğü hükümlerin kabul edilmesi ve bu örgüte de üye olunması halinde Ermeni meselesini daha fazla kurcalamayacağını ima etmişti. O dönem Milletler Cemiyeti'ni emperyalistlerin kolektif bir örgütü⁵ olarak değerlendiren Sovyet Rusya, kendisine yakın gördüğü Türkiye'nin de bu teşkilata katılmasını doğal olarak hoş karşılamayacaktı.⁶

Türk delegasyonu, Türkiye'nin yüzölçümüyle kıyaslanamayacak kadar büyük toprakları olan devletlerden gelen bu teklifin içeriğinin Türk halkına zarar vereceğini düşünmekteydi. Er ya da geç bu tarz bir açılımın olumsuzluğu ortaya çıkacak ve muhtemel çatışmaların ve ayrışmaların yaşanması kaçınılmaz olacaktı. "Imperium in imperio"⁷ teklifi, Türkiye'nin birliğini sekteye uğratacağından kabul edilmesi mümkün değildi. Bununla beraber, Ermeniler için birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması en çok istenen gelişmeydi. Ermeniler siyasi konjonktür gereği geçici çözüm olarak milli bir Ermeni ocağının kurulmasını talep ediyorlardı. Türk delegasyonu, şartlar olgunlaştığında Sovyet Ermenileriyle Türkiye'de yaşayan Ermenilerin birleşmek isteyecekleri düşüncesini taşıdığından bu talebe şiddetle karşı çıkıyordu.

Lozan Konferansı boyunca Ermeniler, uluslararası hukukun öznesi değil, uluslararası diplomasinin nesnesi konumuna getiriliyordu. Bu noktada Bagrat Artemoviç Boryan adlı araştırmacı yazar, Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri delegelerinin Ermeni meselesiyle ilgili çıkışlarının iki farklı anlam taşıdığını özetle şu şekilde ifade etmektedir: "1) Bu çıkışlar, uluslararası hukuk, adalet ve insanlık ilkeleri adına emperyalist devletlerin Türkiye'ye karşı gerçekleştirdikleri yağma seferlerinin aklanmasını ifade etmektedir. Böylece Avrupa kamuoyuna, Ermeni halkını kurtarma rolüne soyunmuş büyük devletlerin dayanışma duyguları sergilenecek ve İtilaf Devletleri diplomatlarının Ermenilere "çıkarsız" yaklaşımları kanıtlanacaktı. Öyle ki, Curzon'un ifadesiyle bu meselede büyük devletler, hiçbir siyasal ve ekonomik amaç gütmemekte,

⁵ Kolektif örgüt anlayışında, dünyadaki barış ve güvenliğin ülkelerin katkılarıyla sağlanması önemli bir hedefdir. Bu türden bir anlayışın çağdaş denemeleri Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler Örgütüdür. Sovyet Rusya, Milletler Cemiyeti'ne bakışımı 1934 yılında siyasi konjonktür gereği değiştirmiş ve cemiyete üye olmuştur. **Bkz.** Dağ, **a.g.e.**, s.413-414; 483.

⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu**, Ankara, TTK, 1991, s.190-191.

⁷ Imperium in imperio: Devlet içinde devlet kurma **Bkz.** **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, II, s.304.

sadece insancıl kaygılardan hareket etmektedirler. Bu yüzden Ermeniler, ileriki süreçte İtilaf Devletleri'ni dinlemeli ve onun çıkarlarına göre hareket etmelidirler. Gerekliğinde Çanakkale harekâtında olduğu gibi önlerine konan görevi yerine getirmeli; Fransızların ve İngilizlerin emriyle ayaklanma çıkarmalıdır. 2) İtilaf Devletleri diplomatlarının Ermeni meselesindeki görüşlerinin özü, Ermeniler için toprak talebinde bulunarak suni şekilde Türk heyetine baskı yapmaktır. Böylece büyük güçlerin konferanstaki yağmacı taleplerinin içeriği gizlenmiş olacaktır. Berlin Antlaşması'ndan başlayarak, yakın tarihte hep kapitalist ülkelerin Doğu'daki çıkarlarının korunması için kullanılan Ermeni meselesi, Lozan'da da aynı amaçla masaya getirilmiştir. Dolayısıyla Türk heyeti, ana meselelerde (Boğazlar, Borçlar, Musul vb.) geri adım atmaya zorlanacaktır. Buradan da anlaşılmalıdır ki, Ermeni meselesi amaç değil, işgalci politikaların gerçekleştirilmesi için araç olarak kullanılmıştır.”⁸

Büyük güçler, yayılmacılık stratejisiyle hareket ettikleri ülkelerde emellerine ulaşabilmek için bazı ülke içi unsurları kullanabilmektedirler. İç politika-dış politika etkileşimi teorilerinin defalarca Osmanlı Devleti'nde uygulamaya konulduğu süreçte, aynı tehlikeyle Türkiye de karşılaşabilirdi. Dolayısıyla devleti zaafa düşürecek durumları engelleme zorunluluğu vardı. Öyle ki “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” prensibiyle hareket eden Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya “Ermeni yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir” talimatını vermiştir.⁹

1- Lozan Konferansı Öncesinde Ermeni Talepleri ve Büyük Güçlerin Yaklaşımları

Lozan Konferansı'nda genelde azınlık meseleleri, özelde ise Ermenilerle ilgili konuların görüşüleceğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, Ermeniler hem kendilerini konferansa davet ettirmek, hem de taleplerini tekrar gündeme getirmek amacıyla yoğun bir siyasi çalışma başlatmışlardır. Lozan Konferansı'nda sadece taleplerini ifade etmelerine izin verilen Ermeni delegasyonunun içinde bulunan Alexander Hadisyan'ın ifadesine göre; Lozan'da TBMM ile İtilaf Devletleri arasındaki sorunların kesin olarak halledileceğini haber alan Ermeni Cumhuriyeti Heyeti ile Ermeni Milli Heyeti harekete geçti. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti'nden Aharonian ve Hadisyan,

⁸ Mehmet Bora Perinçek, **Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007, s.126-127.

⁹ Öke, **a.g.e.**, s.186.

Ermeni Milli Heyeti'nden de Noradounghian ve genel sekreter Leon Paşalyan Londra'ya gönderildi. Adı geçen heyetler Ermeni Birleşik Heyeti adı altında teşebbüse geçerek aşağıdaki üç gayeye ulaşmak istiyordu: “1) Birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın gerçekleşmesi. 2) Geçici bir çözüm olarak Doğu illerinde veya Kilikya'da Ermeni ocağının kurulması. 3) Lozan Konferansı'na kabulleri.” Lozan Konferansı'nın toplanacağı kesinleşince, bu konferansa yetkili üye olarak Ermeni heyetinin kabulü için ilgili devletlere mektuplarla müracaatta bulunuldu. Büyük gayretler sonucu da Ermeni heyetinin Lozan Konferansı bünyesinde toplanacak olan Azınlıklar Alt Komitesi'nde dinlenmelerine olanak tanındı, ama müzakerelere katılmalarına müsaade edilmedi.¹⁰

Konferansa katılacak olan devletler ise görüşmeler başlamadan önce takip edecekleri politikaların çerçevesini şekillendirmeye çalışmaktaydılar. Konferansa gözlemci statüsünde katılan ABD'nin¹¹ yaklaşımlarının ne olacağı konusunda ilk izlenimler ABD Dışişleri Bakanı Charles Evans Hughes'un 26 Eylül 1922'de dış temsilciliklerine gönderdiği yazıyla ortaya çıkmıştır. Hughes, İtilaf Devletleri temsilcileriyle Türk yetkilileri arasındaki barış görüşmelerinde sınır sorunlarıyla ilgili yorum yapmak istemediğini belirterek, Amerikan çıkarları için öncelikli olarak boğazların serbestliği ve azınlık haklarının korunması olduğunu bildirmekteydi. Bu durum ABD'nin azınlıklar konusuna önem vereceğini göstermekteydi.¹²

¹⁰ Ermenilerin toprak talepleriyle ilgili Amerikan delegasyonuna sunulan 19 Kasım 1922 tarihli bildiri için **Bkz. The National Archives of the United States (NARA), The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VI, 1186-1191; Ermeni heyeti, aşağıdaki isteklerde de bulunmuştur: “1-Türkiye'deki azınlıklara; dil, din ve diğer konularda bazı haklar tanınması ve bu hakların Milletler Cemiyeti tarafından korunması 2-Hristiyanların askerlik yapmaması, buna karşılık bedel vermeleri 3-Mezhep imtiyazlarının korunması 4-Genel af çıkarılması 5-Geçiş hürriyetinin sağlanması 6-Yerlerinden çıkmış olan Ermenilerin toplu olarak geldikleri yerlere dönmelerinin sağlanması”. **Bkz. Gültekin Ural, Ermeni Dosyası**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998, s.365-366; Ahmet Hulki Saral, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1971, s.268-270; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s.XXVII.

¹¹ Lozan Konferansı öncesinde ve sonrasında Türk-Amerikan ilişkilerinin değerlendirildiği akademik bir çalışma için **Bkz. John M. Vander Lippe, “The "Other" Treaty of Lausanne: The American Public and Official Debate on Turkish-American Relations”, The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığı)**, Sayı:23, 1993, s.31-63; Amerikan belgeleri esas alınarak hazırlanan bir akademik çalışma için **Bkz. Fahir Armaoğlu, “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika”, Belleten**, 213, (Ağustos 1991), s.483-527.

¹² Bu telgraf Londra, Paris, Roma ve İstanbul'daki Amerikan yetkililerine gönderildi **Bkz. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS), 1923, II**, Government Printing Office, Washington, 1938, s.880; ABD Dışişleri için Yakındoğu'daki

Ermenilere yurt tahsis edilmesi fikrinin konferansa taşınıp taşınmayacağı ve yurt için düşünülen yerin neresi olacağı konusunda ABD Dışişleri'nde kesin bir görüş oluşmamıştı. Hughes'a göre; Ermenilere yurt verilmesi meselesi konferansta gündeme getirilebilirdi. Rusya'da şartların daha da normalleşmesi durumunda, Türkiye'den giden Ermeniler için sınımlanacak en iyi yer olarak Rusya Kafkasya'sını teklif edebilirlerdi.¹³ Bu durum The Armenia America Society (AAS)¹⁴, The American Committee for Armenian Independence (ACAI)¹⁵, National Armenia and Indian Relief Association ve Armenian Rights Society of Pennsylvania gibi çok sayıda Ermeni yanlısı derneğin¹⁶ de taleplerini kabul ettirmek için faaliyetlerini yoğunlaştırmalarına sebep oldu.¹⁷

Amerikan kurumlarının ve çıkarlarının korunması en önemli amaçlardan biriydi. **Bkz.** Joseph C. Grew, "The Lausanne Peace Conference of 1922-1923", **Proceedings of the Massachusetts Historical Society**, Vol. 69, (Oct., 1947 - May, 1950), s.348.

¹³ ABD Dışişleri Bakanlığı, Lozan'da izleyeceği politikanın ana çizgilerini ilgili ülkelerin yetkililerine açıklamaları üzere Paris, Roma ve Londra'daki Büyükelçilerini 27 Ekim 1922'de bilgilendirmiştir. "Azınlıkların Korunması" başlığı altında Ermeni sorununa da atıfta bulunulmuştur. **Bkz. FRUS, 1923**, II, s.886-888; Bu belgenin Türkçe çevirilerini görmek için **Bkz.** Joseph C. Grew, **Amerika'nın İlk Türkiye Büyükelçisi'nin Anıları Lozan Günlüğü**, (Çev.Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2001, s.16-19; Armaoğlu, **a.g.m.**, s.484-487.

¹⁴ Başkanlığını Walter George Smith'in yürüttüğü bu dernek, Ermenilerin toprak talepleri konusunda 25 Kasım 1922 tarihli memorandumunu Lozan'daki Amerikan delegasyonuna sundu. **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VII, 945-954; Folder VII, 962-971.

¹⁵ Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi'nden (ACAI) James W. Gerard, ABD Başkanı Harding'e mektup göndererek, Ermenilere yardım edilmesi talebinde bulunmuştur. **Bkz. The New York Times**, "Armenia and the President", November 14 1922; Noradounghian, 16 Kasım 1922'de ABD Başkanı Harding'den Ermenilerin toprak talepleri konusunda destek istemiştir. **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VII, 913.

¹⁶ Lord Mayor's Fund for Armenian Refugees-Londra; Friends of Armenia-Londra; The International Philarmenian League ve The Swiss-Armenian Committee Cenevre adlı çok sayıda sivil toplum örgütü Ermeni tezini savunarak, Türk heyetini baskı altına almaya çalışmıştır. **Bkz.** Kemal Çiçek, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, s.119-120; The International Philarmenian League ile ilgili belgeler için **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder V, 615-646; İngiliz Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams, Curzon'a bir telgraf göndererek Ermenistan'ın özgürlüğü sağlama konusunda kendisine güvendiklerini bildirmiştir. **Bkz. Öke, a.g.e.**, s.188; İngiliz Ermeni Komitesi, Ermeni sorununun çözümü konusunda Lozan'daki İngiliz delegasyonundan da yardım talep etmiştir. **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VII, 942-943.

¹⁷ ABD Dışişleri Bakanlığı Yakınoğu İşleri Bölümü'ne Kasım 1922-Şubat 1923 arasında Ermeni sorununa sahip çıkılmasını isteyen 950 mektup ve dilekçe ulaşmıştır. **Bkz. Çiçek, a.g.m.**, s.120-121; Konferans öncesinde ABD'de kiliselerin temsilcileri başta olmak üzere Amerikan misyonerleri (James Barton-George Montgomery- Walter George Smith)

ABD'nin Lozan Konferansı'na gönderdiği delegasyon içerisinde Joseph Clark Grew¹⁸ ve Richard Washburn Child adlı iki diplomat bulunmaktaydı. Child, Lozan'a hareket etmeden önce Celaleddin Arif Bey ile görüşme imkânı buldu. Arif Bey, "Azınlıklar meselesinin hassas konu olduğunu ve dış entrikalar yüzünden azınlıkların cesaretlendirildiğini ve özellikle Ermenileri İngilizlerin kışkırttığını" ifade etti.¹⁹ Arif Bey 21 Kasım 1922'de gerçekleştirdiği bir başka görüşmede, kamuoyu ve meclisteki hissiyat nedeniyle Ermenilere ve diğer azınlıklara toprak verilmesinin mümkün olmadığını Child'a bildirme ihtiyacı hissetti.²⁰ Ayrıca İcra Vekilleri Riyaseti, Türk delegasyonuna konferans boyunca takip edeceği 14 maddelik bir talimat vermişti. Bu talimatnamenin birinci maddesinde "Ermeni yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir" ifadesi yer almaktaydı.²¹

Richard Washburn Child, bir başka görüşmesini de İngiliz temsilci Lord Curzon ile 23 Kasım 1922 tarihinde gerçekleştirdi. Bu görüşmede Türkiye'den azınlıklar için sığınacak bir yer talep edilirse Fransa²² ve İtalya'nın²³ da bu durumu büyük bir hevesle desteklemeyecekleri düşüncesi ortaya çıktı. Curzon, İngiltere'nin bu konudaki tavrının ABD'ye bağlı olduğunu ifade ederek; Ermeni sorunun çözümünde yükü ABD'ye yükleme stratejisini devam ettirdi. Yakın işbirliği isteyen Curzon, Türk dostu olarak nitelendirdikleri Amiral Mark

Yakınoğu'da durum konulu konferans düzenledi ve Ermeniler için özel bir bölge kurulması için çalışma yapılması Dışişlerine tavsiye edildi. **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VII, 262-268; Lozan Konferansı'nda Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri hakkında geniş bilgi için **Bkz. Ömer Turan**, "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, s.205-239.

¹⁸ Joseph Grew'in Lozan Konferansı'yla ilgili değerlendirmeleri için **Bkz. Grew, a.g.m.**, s.348-367.

¹⁹ Child, Arif Bey'in ABD'den beklentilerini 15 Kasım 1922'de ABD Dışişlerine bildirdi. **Bkz. FRUS, 1923**, II, s.1040-1041.

²⁰ Grew, **a.g.e.**, s.30.

²¹ Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, Ankara, TTK, 1990, s.XIV; **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923**, I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1994, s.497.

²² Fransız kamuoyunun konferansa bakışı hakkında geniş bilgi için **Bkz. Yahya Akyüz**, "Lausanne Konferansı Başlarken Fransız Kamuoyu", **Belleten**, XLV/I.177, (1981), s.257-285.

²³ İtalya'nın Lozan Konferansı'nda genel tutumu için **Bkz. Maria Antonia Di Casola**, "Italy and the Treaty of Lausanne of 1923", **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.65-78.

Lambert Bristol'un etkisinden korktuklarını da açıkça Child'a ifade etmekteydi.²⁴

İngiliz Avam Kamarasında da Ermeni sorununun akıbeti tüm çıplaklığıyla tartışılmaktaydı.²⁵ 23 Kasım tarihli oturumda muhalefet adına söz alan İşçi Partisi Lideri Ramsay MacDonald, "Ermenilere verilen sözlerin tutulup tutulmayacağı, İngiltere'nin azınlıkları koruyup korumayacağı" gibi birçok soruyu hükümete yöneltti. Başbakan Bonar Law, Ermeni sorununun çözümüyle ilgili cevabında ise "Oturumda bulunanların Ermenilere yardım edilmesini isteyeceğini, fakat ekonomik şartların ellerini zayıflattığını" ifade ederek bu konuda güçlü adım atamayacaklarının mesajını vermişti.²⁶

Ayrıca İşçi Partisi'nden Noel Buxton, Dış İlişkiler başlığı altında süren 24 Kasım 1922 tarihli oturumda, İngiliz Hükümeti'ne ilginç bir teklifte bulunmuştur. Buxton, Erivan Cumhuriyeti'nin verimli topraklara sahip olmamasından dolayı Türklerden Van, Eleşkirt ve Kars çevresinin alınarak Ermenilere bağlanmasını, buna karşılık olarak da Türklere Musul'un verilmesini önerdi.²⁷ Eleştirilere cevap veren Dışişleri Bakan Yardımcısı Ronald McNeill, azınlık haklarını istedikleri şekilde çözmelerinin zor olduğunu çünkü bu tavrın tarafları savaşa sürükleyebileceği uyarısında bulundu.²⁸

Lozan Konferansı'nda sadece boğazlar rejimi ve sorunu hakkındaki toplantılara ve görüşmelere katılan Rus Hükümeti ise, o günkü koşullar altında Türkiye'de Ermeniler için yerleşim bölgesi kurulmasını istememekteydi. Esasen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde yer alan Ermenistan Cumhuriyeti mevcutken, Anadolu toprakları üzerinde ve kendilerinin tamamen denetimi dışındaki bir alanda yeni bir Ermeni Devleti'nin kuruluşuna yol açacak böyle bir projeyi kabul etmemekteydiler.²⁹

²⁴ Grew, a.g.e., s.34-35.

²⁵ İngiliz Parlamentosu'ndaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için **Bkz.** Mustafa Çulfulu, "Lozan Konferansı ve Antlaşması Üzerine İngiliz Parlamentosu'nda Yapılan Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 47, Cilt: XVI, Temmuz 2000, s. 561-601.

²⁶ **House of Common Debates**, 23 November 1922, Vol.159, s.54, 66.

²⁷ **House of Common Debates**, 24 November 1922, Vol.159, s.206-207.

²⁸ **House of Common Debates**, 24 November 1922, Vol.159, s.212-214.

²⁹ Uras, a.g.e., s.XLV.

2-Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

Lozan Konferansı'nın açılış toplantısı, 20 Kasım 1922 günü saat 15.30'da Casino de Montbenon'da yapıldı.³⁰ Görkemli açılıştan sonra konferansta edildiği ilk izlenimleri Washington'a sunmaya başlayan Amerikan delegasyonuna göre; müttefikler, Ermeniler için Türkiye'den toprak talebinde istekli olmayacaklardı. Çünkü, Türk Hükümeti bu tarz toprak isteklerine kesinlikle karşıydı. ABD Dışişleri de Lozan'daki Amerikan delegasyonu gibi Türk Hükümeti'nin Ermenilere yer vermeme konusunda kararlı bir tutum sergileyeceğini düşünüyordu. Türkiye talebi kabul etmek zorunda kalırsa, güvenliği sağlamak için Osmanlı vatandaşı Ermeniler ile Kafkas Ermenilerinin birleştirilmesi fikrinde durulabilirdi. Fakat ekonomik durum sebebiyle bu durumun da uygulanması zordu. Bundan dolayı ABD Dışişleri Bakanı Hughes, Amerikan delegasyonuna İtilaf Devletleri'nin Ermenilere yardım konusundaki düşüncelerini araştırmalarını ve umut vaat eden teklif yapmaktan da kaçınılması gerektiğini 24 Kasım 1922'de bildirdi.³¹

Ermeniler konferans öncesinde olduğu gibi boş durmayıp, gerek Amerikan Hükümeti, gerekse Lozan'daki diğer ülke delegasyonları üzerinde kulis yapmaya devam ediyorlardı.³² Nitekim Ermeni heyeti, 24 Kasım 1922'de Amerikan delegasyonunu ziyaret ederek sorunlarının çözümü adına yardım istedi. Beklentinin büyük olduğunu anlayan Amerikalı yetkililer, meselenin sadece kendilerinin çabasıyla çözülemeyeceğini ve diğer devletlerin de yardım etmesinin gerektiğini, bu gibi hadiselerde tanıtımın şart olduğunu karşı tarafa tavsiye etmekteydiler.³³

Konferansın başlamasıyla harekete geçen Ermeni yetkililer Türk tarafıyla da görüşmek istiyordu. Nitekim 25 Kasım 1922'de Ermeni heyeti İsmet Paşa'yı ziyaret etti ve haricte kalan 700.000 Ermeni için yer istedi. İsmet Paşa'ya göre, "Ermeniler isteklerinin gerçekleşmesi için konferansta fevkalade yaygara

³⁰ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, I/I, s.1.

³¹ **NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VI, 508-509; **FRUS, 1923**, II, s.902-903.

³² Armaoğlu, a.g.m., s.516.

³³ Ermeni yanlısı İsviçreli bir profesör başkanlığında Amerikan delegasyonu ziyaret edilmiştir. **Bkz.** Grew, a.g.e., s.35-36; İsmet Paşa da hatıratında İsviçreli bir profesörün ziyaretinden ve kaba üslup kullandığından bahsetmektedir. **Bkz.** İsmet İnönü, **İsmet İnönü'nün Hatıraları, Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998, s.42-43.

yapacaktı.”³⁴ Ayrıca Aralık ayında Noradounghian başkanlığında bir başka Ermeni heyeti, Türk delegasyonunu ziyaret ederek toprak talebini yeniledi.³⁵

Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, “gerek İngilizlerin gerekse Amerikalıların Ermeni meselesiyle ilgilendiklerini, Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele olunacağını kendisine sorduklarını, Amerikan delegesinin kendisiyle görüşmek istediğini ve bu meseleden dolayı görüşmeyi ertelediğini” Heyet-i Vekile Riyaseti’ne yazarak, bu konuda Ankara’nın görüşünü öğrenmek istemiştir. İsmet Paşa, Lozan görüşmeleri esnasında azınlıklar konusunda yalnız Rumların değiş tokuşu (mübadele) üzerinde durma düşüncesindeydi. İtilaf Devletleri delegasyonları Ermeni sorunuyla yakından ilgilendiğinden, Ermenilerin memleket haricine çıkarılmasını kamuoyuna açıklama, Lozan’daki Türk delegasyonu açısından mümkün gözüküyordu.³⁶ Heyet-i Vekile, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin, Ermenistan’daki Türklerle mübadelesi fikir ve kararında olduğunu İsmet Paşa’ya bildirince, bu konuda görüş ayrılığı ortaya çıktı.³⁷

İsmet Paşa, Ermeniler ve Türkler arasında mübadele düşüncesinin müzakereler esnasında aleyhte sonuçlar doğurabileceğini düşündüğünden fikrinde ısrar etmekteydi. Bir kere Türkiye’deki Ermenilerin, Ermenistan’daki Türklerle mübadele işini görüşebileceği muhatap yoktu. Ermenistan Hükümeti ile mübadele işi görüşüldüğünde, karşı tarafta İtilaf Devletleri olacaktı. Şark hudutları ve Moskova Antlaşması tartışmaya açık hale gelecekti. Ayrıca Amerikan misyonerleri ve Ermeni cemaatleri de Lozan’daydı. Dolayısıyla Ermenilerin toprak talebi ve mümkünse azınlıklar hukuku fikirlerini onlara ret ve ilan ettirmek asıl hedef olmalıydı.³⁸

³⁴ İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 26 Kasım 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.131-132; İnönü, **a.g.e.**, s.41.

³⁵ İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 10 Aralık 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.192; Azınlıklar hakkında geniş bilgi için ayrıca **Bkz. Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, Ankara, Berikan Yayınları, 2003.

³⁶ İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 25 Kasım 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.124-125; 25 Kasım tarihli bir başka belgeye göre; Amerikan murahhası, Hasan (Saka) Bey ile görüştü. Amerikan kamuoyunun kazanılması için azınlıklara iyi davranılması ve bu konuda açıklama yapılması Türk yetkiliden talep edildi. **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.127.

³⁷ İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey’den İsmet Paşa’ya gönderilen 28 Kasım 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.143; Ankara’nın tutumunu yansıtan bir başka belge için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.162-163.

³⁸ İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 6 Aralık 1922 tarihli telgraf **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.172; İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 6 Aralık 1922 tarihli bir başka telgraf: “Papa Ermenilere değinen bir bildiri yayınladı. Türk delegasyonu da karşı bildiri yayınladı.” **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.18; Turan, **a.g.m.**, s.223.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, İsmet Paşa ile aynı fikri paylaştığını ifade etti. Lakin Ermenilerin mübadelesiyle ilgili karar hükümete aitti. Mevzunun hükümet nezdinde yeniden görüşüleceği İsmet Paşa’ya bildirildi.³⁹ Nitekim, Ermenilerin mübadele dışı tutulması konusunda İsmet Paşa’nın sunduğu teklif, Ankara tarafından kabul edildi.⁴⁰ Bu arada Fransız, İngiliz ve İtalyan delegeleri kulaktan dolma bilgilerle, Anadolu’da Hristiyanların göçe zorlandığını iddia ederek İsmet Paşa’ya muhtıra sundular. Böylece, Türk delegasyonu üzerinde baskı kurmaya çalıştılar. İddiaya göre; TBMM Hükümeti, Anadolu’daki bütün Hristiyanları sınır dışına çıkarmaya karar vermiş ve on iki bin Ermeni yetimini Anadolu’yu terke zorlamıştı.⁴¹

Hüseyin Rauf Bey, Hristiyanlara dokunulmadığı gibi, on iki bin Ermeni yetiminin hükümetin emri üzerine Anadolu’yu terk etmekte olduğu iddiasının da doğru olmadığını ifade etti. Çünkü Amerika Şark-i Karib Heyeti’nin (Near East Relief), hükümete ısrarla müracaat etmesi üzerine misyonerlere ait yetimhanelerin Suriye’ye taşınmasına izin verilmişti. Şark-i Karib Heyeti’nden bilgi alınabileceği belirtilerek, bu konuda şeffaf davranıldığı İsmet Paşa’ya iletilmiştir.⁴²

a) 12 Aralık 1922 Tarihli Oturumda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

Ermeni yanlısı teşkilatlar lobicilik faaliyetlerini sürdürürken Ermenilere yönelik toprak talepleriyle ilgili Lozan Konferansı’ndaki ilk teşebbüs İngiliz İmparatorluğu temsilcisi Lord Curzon’un⁴³ 12 Aralık 1922 tarihli oturumdaki konuşmasıyla gerçekleşti. İtilaf Devletleri temsilcilerinin de aynı görüşü

³⁹ İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey’den İsmet Paşa’ya gönderilen 7 Aralık 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.174.

⁴⁰ İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey’den İsmet Paşa’ya gönderilen 7 Aralık 1922 tarihli başka telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.176.

⁴¹ İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 25 Kasım 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.128-129; Hristiyanların göçe zorlandığına dair iddialar için **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder V, 807-842.

⁴² İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey’den İsmet Paşa’ya gönderilen 26/27 Kasım 1922 tarihli telgraf için **Bkz.** Şimşir, **a.g.e.**, s.132-133.

⁴³ İngiltere’nin Lozan Konferansı’ndaki tutumu hakkında geniş bilgi için ayrıca **Bkz.** Keith Jeffrey; Alan Sharp, “Lord Curzon and the Use of Secret Intelligence at the Lausanne Conference:1922-1923”, **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.79-87; Michael Dockrill, “Britain and the Lausanne Conference: 1922-1923”, **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.1-17.

benimsediğini⁴⁴ ifade eden Lord Curzon özetle aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır: “Ulusal Ermeni Yurdu (Armenian National Home) kurulmasına ilişkin olarak, dünyanın her yanındaki dostlarca öne sürülmüş olan ve herkesçe bilinen isteğe değinmek zorundayım. Bu kadar güçlü kişiliği, trajik de olsa dikkat çekici tarihi ve böylesine belirli ulusal duygusu olan bir halkın, kendi topraklarında oturmak özleminde bulunmasını doğal saymak gerekir. Bu halkın, Erivan Cumhuriyeti’nde zaten böyle bir ülkesi olduğu söylenecek olursa; buna, söz konusu bölgenin yoksul, nüfusunun kalabalık ve orada yürütülen rejimden Ermenilerin pek çoğunun hoşnut olmadığı karşılığı verilmelidir. İşte böylece, Türkiye’de, Asya’daki ülkesinin bir yerinde -ister Kuzey-Doğu Vilayetleri’nde, ister Kilikya’nın Güney-Doğusu ile Suriye sınırlarında- Ermeniler için, bir toplanma merkezi olmalıdır.” Curzon konuşmasından sonra, sorunun ayrıntılarıyla incelemesi üzerine görevli bir alt komitenin kurulmasını teklif etmiştir.⁴⁵

Amerikan delegesi Child, Curzon’dan sonra söz alarak uzun bir konuşmayla⁴⁶ azınlıkların haklarını genel manada savunmuştur. Bu konuşmadan

⁴⁴ Fransız temsilcisi M. Barrere, İtalyan temsilcisi Marki Garroni, Yunan temsilcisi Veniselos, Amerikan Temsilcisi Child, Sırp-Hırvat Sloven Krallığı temsilcisi Spalaikovich 12 Aralık 1922 tarihli oturumda Lord Curzon’un azınlık haklarına yönelik isteklerini desteklediklerini bildirmektedirler. **Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.180-207.**

⁴⁵ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.180-184; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder II, 508-509; The Times, “Minorities Right to Security”, December 13 1922; Curzon’un bu konunun konferansta görüşülmesini Ermeni Patriği Zaven Efendi’nin İstanbul’dan ayrılmasından hemen sonra kasten ayarladığı hakkında yapılan değerlendirme için Bkz. Salahi Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı’nın Perde Arkası**, Ankara, 2006, s.62; Zaven Efendi’nin İstanbul’dan ayrıldığına dair bilgi için Bkz. Şimşir, **a.g.e.**, s.246-247; **NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VI, 510.****

⁴⁶ 12 Aralık 1922 tarihli oturumda Amerikan temsilcilerinden Child ana hatlarıyla aşağıdaki konuşmayı yaptı: “Amerikan Temsilci Heyeti, kendisini ilgilendirmeyen işlerden uzak kalmak arzusundadır; ancak, insanlığın çıkarlarını savunmak, herhangi bir ulus kadar, bizim de hakkımız ve ödevimizdir. Türkiye’nin bu insanlık sorunuyla ilgisi, herhangi birimizin ilgisinden daha çok olabilir. Çünkü, savaşın yıkımları Türk ülkesine düşmüştür ve göç edenlerin en büyük kısmı Türk ülkesinden gelmektedir. Yurttaşlarımız, bu ilgiyi belirlemek içindir ki, bu konferansın uğraş alanı olan dünyanın bu bölgesinde, gerek tıbbi yardımlar yapmak, gerek deniz kuvvetleri bulundurmamak, gerekse başka yollardan yardımlarda bulunmak üzere, cömertçe büyük paralar harcamışlardır. Yalnız bir tek komitenin aracılığıyla, bu işe 75 milyon dolar yatırmış bulunuyoruz. Yapılacak iş, korku yüzünden kaçmış öteki etnik unsurların güvenliğini, barınacakları yerlerin sağlanmasını da zorunlu kılmaktadır. Nitekim, burada temsil edilmekte olan ulusların bilgelikleri ve vicdanları bunun böyle olmasını onlardan beklemektedir sanırım. Yapılacak iş, evsiz kalmış insanlara barınak bulmayı, bunların yaşayabilme araç ve taşıtlarını sağlamayı, dünyayı tehdit edebilecek salgın hastalıkları önlemek için uluslararası cömert bir davranışta bulunmayı da gerekli kılmaktadır.

ötürü Child’ı kutlayan Dışişleri Bakanı Hughes, “Amerikan halkı için azınlıklar meselesine gösterilecek ilgiden daha önemli bir konu yoktur” demiştir.⁴⁷ Child ve Hughes’un konuşmalarında Ermenilerin toprak taleplerinden direkt olarak bahsedilmemiş olması Amerikan misyonerlerinin ve Ermeni yanlısı derneklerin beklentilerini karşılamadığından, Washington ve Lozan’da Ermeni yanlısı lobcilik faaliyetleri tüm hızıyla devam etmiştir.

b) 13 Aralık 1922 Tarihli Oturumda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

Lozan’daki Türk delegasyonu Başkanı İsmet Paşa, kesinlikle taviz verilmemesi konusunda talimat aldığı Ermenilere yönelik toprak talepleri hakkında konuşma yapabilmek amacıyla 13 Aralık 1922 tarihindeki oturumda söz almıştır. İsmet Paşa, Türkiye’nin bu konudaki görüşünü delegelere özetle aşağıdaki metinde sunmuştur. “Türkiye’de kalmak isteyen Ermenilere, kendilerine karşı iyi düşüncelerle dolu ve geçmişteki olayları unutmaya hazır olan Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini burada da belirtmek isterim. Öte yandan, Türkiye, ülkesinin parçası olan bir toprağın Ermeni yurdu kurulmak amacıyla Türkiye’den ayrılmasını, Türkiye’nin bölünmesine yeni bir girişim saymak zorundadır. Şu var ki, bu gibi girişimlerin meşru olmadığı ve gerçekleşmeyeceği bol bol ispat edilmiştir. Türkiye’nin Doğu Vilayetleri’nde ya da Kilikya’da, anayurttan ayrılabilir bir karış toprağı yoktur. Kaldı ki Türkiye, zaten var olan bağımsız Ermenistan’la başka bir deyimle Erivan Sovyet Cumhuriyeti ile devletler hukuku ve yürürlükteki kurallar uyarınca anlaşmalar yapmış ve iyi komşuluk ilişkileri kurmuş bulunmaktadır. Bundan başka bir Ermenistan’ın var olduğunu düşünmek, Türkiye’nin anlaşmalarına da aykırı düşer.”⁴⁸

Müttefik Devletler bu amaçları gerçekleştirmek için bu konuda birçok resmi söz vermelerde bulunmuşlardır. Her şeyin üstünde, bu konferans, bir anlaşmaya vararak ve insanca yönetim tedbirleri olarak, korku içinde kıvranan halklara, şimdiki durumlarında buldukları sürece, güvenliklerinin sağlanmış olacağı konusunda sağlam garantiler vermektedir. Çok uzaklarda bulunmakla birlikte, memleketimin halkı, bu soruna derin bir ilgi duymaktadır, bu davaya yardımda bulunmaya hiçbir zaman ara vermeyecektir.” **Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.202-204; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VI, 465-467; The New York Times, “American Envoy Asks Guarantees for Minorities”, December 13 1922.**

⁴⁷ Armaoğlu, **a.g.m.**, s.516-517.

⁴⁸ Konuşmanın tam metni için **Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.209-212; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder II, 537-538.**

Lord Curzon ise oturumun sonunda Ermenilere yönelik toprak taleplerine Türk tarafının verdiği cevabın pek olumsuz bir izlenim yaratacağını düşünmekte olduğunu ifade etmekteydi.⁴⁹ İsmet Paşa'nın bu teklifi, Türkiye'nin bölünmesine yönelik yeni bir girişim sayması ve meşru olmayan isteklerin gerçekleşmeyeceğinin kanıtı olarak da daha önceki silahlı direnişleri göstermesi "Causus belli"⁵⁰ kavramını hatırlatıyordu. Özetle İtilaf Devletleri delegasyonlarına, Türkiye'nin gerekirse toprak vermemek adına savaşabileceğinin mesajı verilmekteydi.

c) 14-15 ve 23 Aralık 1922 Tarihli Oturumlarda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

İsmet Paşa, Lord Curzon'un Türkiye gibi geniş bir ülkede Ermenilere bir köşe bulunup bulunamayacağını sorması üzerine "Türkiye'nin yüzölçümü ile kıyaslanamayacak kadar büyük toprakları olan devletlerin bulunduğunu" 14 Aralık 1922 günlü oturumda delegelere hatırlattı. İsmet Paşa'ya göre; Türkiye'den pek yakın bir geçmişte ayrılmış olan ülkeler de çok geniş topraklara sahipti. Türkiye'ye bırakılan topraklara gelince, burada bir Türk çoğunluğu oturmakta idi ve bu ülkenin her parçası birbirinden ayrılmaz bir bütün meydana getirmekteydi. Türk halkı yurtlarını yabancı istilasına karşı savunmak için hesapsız fedakârlıklara katlanmıştı; oturdukları yerleri hiçbir şekilde başkalarına bırakamazlardı.⁵¹

15 Aralık 1922 günü azınlıkların korunması konusunda Azınlıklar Alt Komitesi'nde⁵² görüşülecek sorunların alt başlıkları arasında Ermenilere yönelik toprak talepleri de yer almaktaydı. İtalyan temsilci M. Montagna başta olmak üzere İtilaf Devletleri temsilcileri, Azınlıklar Alt Komitesi'nde Ermeniler için yurt kurmak sorununun da ele alınması gerektiği kanısındaydılar. Türk

⁴⁹ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.216.**

⁵⁰ Casus belli: Savaş sebebi **Bkz. Dağ, a.g.e., s.78; İsmet Paşa, ordunun hazırlıklı bulundurulması gerektiğine dair düşüncesini Aralık 1922'de Ankara'ya bildirmiştir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0.218.472.22.**

⁵¹ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.221-222; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder II, 555; Folder VI, 457; Lord Curzon, İsmet Paşa'nın konuşmasından memnun kalmadığını açıkça ifade etmiştir. Ayrıca, Ermenilere yönelik toprak taleplerinin alt komisyonca dikkatle incelenmesine Türk heyetinin izin vereceğini umduğunu dile getirmiştir. Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.224; NARA, The Special Mission of The United States of America Lausanne, Folder II, 560-561; Folder VI, 458.**

⁵² Azınlıklarla ilgili çalışmış olan Azınlıklar Alt Komitesi ilk toplantısını 14 Aralık'ta yapmış; Ermenilere yönelik toprak talepleri konusunu da kapsayan 17 toplantı gerçekleştirmiştir. **Bkz. NARA, The Special Mission of The United States of America Lausanne, Folder I, 409.**

delegasyonu temsilcilerinden Dr. Rıza Nur Bey ise böyle bir sorunu görüşmeyi reddettiklerini bildirmişti.⁵³

23 Aralık 1922 tarihinde de Azınlıklar Alt Komitesi toplandı. İtilaf Devletleri delegasyonları Ermeni heyetinin bu komitede dinlenmesini talep ettiler. Türk delegasyonu ise bu isteği kesin bir dille reddetmekteydi.⁵⁴

d) 26 Aralık 1922 Tarihli Oturumda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

Türk delegasyonunun kararlı tutumuna rağmen 26 Aralık 1922 tarihli Azınlıklar Alt Komitesi toplantısında emrivaki yapılarak Ermeni delegelerine söz hakkı verildi. Türk heyeti durumu protesto ederek Azınlıklar Alt Komitesi'ndeki oturuma katılmayı reddetti.⁵⁵ Konferansta Türk tarafının bu tarz hareketleri, Ermenilere yönelik toprak talepleri konusunda taviz verilmeyeceğini göstermek adına "Boş Koltuk Politikası" (Empty Chair Policy)⁵⁶ stratejisini andırıyordu.

Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'e göre; Lozan Konferansı Azınlıklar Alt Komitesi'nde taleplerini sunmasına izin verilen Ermeni heyetinin, Erivan'daki hükümetle hiçbir ilgisi yoktu. Hakiki Ermeni Hükümeti, Türkiye'ye Kars Antlaşması'yla bağlı ve Lozan Konferansı'nda hiçbir şekilde yer almayan bir Sovyet Hükümeti'ydi. Çiçerin resmi sıfatı olmayan Ermeni heyetinin oturumlara alınmasının, onların hükümet olarak kabul edilmesi

⁵³ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.156-157; İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine 17 Aralık 1922'de gönderilen yazı için Bkz. Şimşir, a.g.e., s.236; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VI, 404; FRUS, 1923, II, s.939.**

⁵⁴ İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine 24 Aralık 1922'de gönderilen yazı için **Bkz. Şimşir, a.g.e., s.272.**

⁵⁵ İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine 26 Aralık 1922'de gönderilen yazı için **Bkz. Şimşir, a.g.e., s.281; Bu konuda geniş bilgi için Rıza Nur Bey ve İsmet Paşa'nın hatıratlarına Bkz. İnönü, a.g.e., s.43-44; Rıza Nur-Joseph Grew, Lozan Barış Konferansının Perde Arkası, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003, s.144-146; Rıza Nur Bey'in oturuma katılmayışının Amerikan kamuoyundaki akisleri için Bkz. The New York Times, "Turks Bar Hearing of Armenian Plea", December 26 1922; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VI, 355; Richard Washburn Child, "The Lausanne Conference", Current History, (New York), 17:5 (1923 Feb.), s.747; Rıza Nur Bey'in misyonerleri hedef alan açıklamalarından ABD Dışişleri rahatsızlık duymuştur. Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder V, 1071-1072.**

⁵⁶ Empty chair policy: Boş koltuk politikası, oturumları boykot politikası. **Bkz. Dağ, a.g.e., s.175.**

anlamına geldiğini ifade ediyor ve bu durumun Türkiye tarafından kesinlikle kabul edilmeyeceğini öngörüyordu.⁵⁷

Lozan Barış Konferansı resmi tutanak ve belgelerinde yer almayan 26 Aralık 1922 tarihli toplantıda Ermeni heyetini Noradounghian, Hadisyan, Paşalyan ve Aharonian temsil etti. Karşılıklı soru cevap şeklinde geçen bu görüşmede İngiliz yetkili Horace Rumbold, Aharonian'a Ermeniler için uygun toprak parçasının neresi olacağını sormuştur. Aharonian, harita üzerinde Rize ve Hasankale'den geçerek Erzurum'u hariç bırakmak suretiyle Muş'a giden ve içerisine Van Gölü'nü de alarak İran sınırına varan bir toprak parçasını göstermiştir. Rumbold, bir diğer Ermeni temsilci Noradounghian'a ise Kilikya'nın hangi kısmında Ermenilerin toprak talebinde bulunduğunu sorma ihtiyacı hissetti. Noradounghian, kendilerine ayrılmasını istediği bölgeyi "Ceyhan, Suriye sınırıyla Fırat arasında, içerisine Sis ve Maraş'ı da alarak Fırat'a uzanır" şeklinde ifade etmiştir.⁵⁸ Ermeni heyetinin toprak talepleri konusunda sunduğu iki farklı alternatif teklif, Lozan Konferansı Azınlıklar Alt Komitesi'nde dinlendiği halde, Türk tarafının kararlı tutumu üzerine tutanaklara geçirilememiştir.

e) 30 Aralık 1922 Tarihli Oturumda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

Azınlıklar Alt Komitesi'nin 30 Aralık tarihli oturumunda⁵⁹ Ermenilere yönelik toprak taleplerinin çok geç olmadan kayda geçmesini gerekli gören Amerikan delegasyonu devreye girdi ve Ermeni meselesindeki tansiyon aniden yükseldi. Çünkü Azınlıklar Alt Komitesi'nde Ermeni meselesiyle hiçbir ilgisi olmayan Patrikhane meselesi tartışılırken, oturumun sonunda Amerikan delegesi M. Dwight, Amerikan delegasyonu adına Ermeniler için toprak tahsis edilmesine ilişkin söz alarak aşağıdaki bildiriye sundu: "Ermenilere sığınak hizmetini görecek özerk bir bölgenin oluşturulması teklifi, ABD'de de önemli yurttaş topluluklarının derin ilgisini uyandırmaktadır. Aynı zamanda, İtilaf Devletleri'nin de Ermeniler için ulusal yurt oluşturulması teklifini birkaç kez

⁵⁷ Perinçek, a.g.e., s.128-129.

⁵⁸ Azınlıklar Alt Komisyonu'nda söz alan Ermeni heyeti ve İtilaf Devletleri yetkilileri arasında geçen görüşme hakkında geniş bilgi için Bkz. Saral, a.g.e., s.277-280; İsmet Paşa, Lord Curzon'a bir nota göndererek; konferansa resmen çağrılmış devletlerden başka hiçbir devletin ve kuruluşun oturumlarda dinlenemeyeceğini belirtmiştir. Bkz. Şimşir, a.g.e., s.282-283.

⁵⁹ 30 Aralık 1922 tarihli oturumda yaşananları The New York Times muhabiri Edwin L. James'in kaleminden okumak için Bkz. The New York Times, "Our Envoy Submits Armenia Home Plan", December 31 1922.

belirtmiş olduklarını da unutmamak uygun olur. Şimdi, Amerikan kamuoyunun dikkatini çeken bu konu üzerinde, Azınlıklar Alt Komitesi Başkanlığı'na görüşler sunmaktayız. Amerikan dernekleri ve kurumları temsilcilerinden, Ermeniler için ulusal yurt olarak teklif edilmiş bölgeyi tanımlamalarını; mali güvenceleri ve bu mali desteğin ilgili ülkeler arasında bölüştürülmesi yöntemlerinin açıklanmasını; yeni özerk bölgenin saldırılara ve sızmalara karşı nasıl korunacağını; teklif edilen bölgeye hemen yerleşmeye hazır ne kadar Ermeni'nin olduğu gibi önemli konuların aydınlatılmasını rica ettik. Ayrıca somut bir programın düzenlenebilmesi için gerekli bütün verileri de kendilerinden talep ettik. Temsilci Heyetimize verilmiş olan bilgileri ve belgeleri, Azınlıklar Alt Komitesi Başkanına sunarken, bunların dikkatli bir incelemeden geçirilmesini dilemekteyiz."⁶⁰

Azınlıklar Alt Komitesi'ne sunulan belgelerden ilki Amerikan Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri adına; James Barton ve W.W.Peet'ten, Richard Washburn Child'a gönderilmiş⁶¹ 14 Aralık 1922 tarihli metin olup, aşağıdaki içeriği ihtiva ediyordu. "Sayın Büyükelçi, Türklerle ve başkalarıyla birçok görüşmelerden ve ayrıntılı incelemeden sonra, Ermeni azınlığı sorununa en iyi çözüm yolunun, öksüzleri de kapsamak üzere, sığınmaya gelecek göçmenlerin yoğun olarak toplanabilecekleri özel bir toprak parçasının saptanması olduğu kanısına varmış bulunuyoruz. Bize öyle görünmektedir ki: 1-Yardım sorunu böylece en hızlı ve en ekonomik yoldan çözümlenebilecektir; bu durum da Amerikan yardım örgütleri için son derece önemlidir. 2-Ermenilerin ülkenin geneline dağıtılması durumuyla karşılaştırılırsa, Ermenilere ayrılacak özel bölge çok daha etkili bir koruma sağlayacaktır. 3-Bu çözüm yolu, sonunda Türklerin de yararına olabileceği düşünülmektedir. 4-Ayrıca bu çözüm yolunun, Türkler arasında oturdukları eski yerlerine geri dönmekten çekinen ve yeni yerlere yerleşmeye hazır bulunan Ermeniler için de tamamıyla kabul edilebilir

⁶⁰ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/II, s.243-247; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VI, 353-354; Folder VI, 713; Folder VIII, 433-434; FRUS, 1923, II, s.940-941.

⁶¹ Child'ın Lozan Konferansı'yla ilgili genel değerlendirmesi için Bkz. Child, a.g.m., s.742-748; Joseph Grew hatıratında; "James Barton, W.W.Peet ve George Montgomery'yi tavsiyelerini yazılı olarak sunmaya ikna ettik" demiştir. Bkz. Grew, a.g.e., s.66; Türk basınında, Ermenilere yönelik toprak talepleriyle ilgili baskının Amerikan Hükümeti tarafından değil de misyoner kurumlarından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Bkz. Hakimiyet-i Milliye, 7 Kânun-ı Sani 1923, s.1.

görünecektir. 5-Bu nitelikte bir çözümün, Amerikan halkının hemen hemen aynı birliğiyle desteğini kazanacağına şüphe etmemekteyiz.”⁶²

Azınlıklar Alt Komitesi’ne sunulan ikinci belge ise “Ermenistan için Amerikan Derneği” adına George Montgomery tarafından hazırlanmış olan 16 ve 18 Aralık 1922 tarihli memorandum ve ekiydi. Bu memorandumda “Bölgenin seçilmesi, mali sorunlar, istilaya karşı koruma ve göçmenlerin yerleştirilmesi” başlıkları altında genel bilgiler bulunmaktaydı. Belgenin ekinde ise konferansın Ermenilere ayıracağı alanın yeterli büyüklükte toprak parçası olması şartıyla, 20 milyon dolarlık parayı hazineden ödünç vermeye yetkili kılındığına dair tasarının kongreye sunulacağı ifade edilmiştir.⁶³

Lozan’da ortam giderek gerginleşirken, Ankara’da ise şu gelişmeler yaşanıyordu. Lozan’daki Türk delegasyonu üyelerinden Trabzon Mebusu Hasan (Saka) Bey, Ermeni meselesiyle ilgili yaşananlar hakkında mebuslara bilgi vermek üzere TBMM’nin 1 Ocak 1923 tarihli gizli oturumuna katılmış ve Ermenilere yönelik toprak talepleri sorununu özetle şu şekilde aktarmıştır. “Ermeni meselesi namıyla bir yurt teklifi vardır. Fakat bunun ciddiyet ve samimiyetine kendileri de pek inanmamaktadırlar. Onlar Ermenilere karşı kamuoyunun tesirinde birçok şey yapmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Özellikle Amerikan kamuoyunun bu hususta pek çok tesiri vardır. Bu teklife karşı lazım gelen cevaplar verilmiştir. Müstakil Ermenistan’ı ilk defa tanıyanın Türkiye olduğunu ve komşuluk ilişkilerinin devam ettiğini ve hiç bir Türk’ün de yurdundan kaldırılarak Ermenilere yurt verilemeyeceğini ifade edip, teklifi kesin dille reddettik.”⁶⁴

⁶² **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/II**, s.244; **NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder, VI, 715; Folder, VII, 893; Folder, VII, 934; **FRUS, 1923**, II, s.943-944.

⁶³ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/II**, s.245-247; **NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VI, 716-719; Folder VII, 895-898; Folder VII, 923-926; **FRUS, 1923**, II, s.944-946; George Montgomery, ABD Dışişlerinin Ermeniler lehinde faaliyet göstermesi için birçok yerde faaliyet göstermiş ve açıklamalarda bulunmuştur. **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder V, 468-472; Folder VII, 973-976; Folder VIII, 535; **The New York Times**, “Urges Aid For Armenia”, September 25 1922; **The New York Times**, “Seeking a Homeland For The Armenians”, November 18 1922; **The New York Times**, “Plea For Armenian Home”, December 8 1922.

⁶⁴ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, III, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985, s.1173-1174; Lozan Konferansı’nda cereyan etmekte olan müzakereler hakkında TBMM’nin aydınlatılması isteğine dair önerge verilmiş ve Hasan Bey bu konuda meclisi bilgilendirmiştir. **Bkz. B.C.A.**, 30.10.0.0.5.29.10; Vakit gazetesi yazarı Ahmed Şükrü Bey, 4 ve 6 Ocak tarihli makalelerinde; 30 Aralık’ta Amerikan delegasyonunun sunduğu bildiriye Ermeniler için yurt kurulmasıyla

f) 6 Ocak 1923 Tarihli Oturumda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

Türk tarafının kararlı tutumuna rağmen 6 Ocak 1923’teki Azınlıklar Alt Komitesi toplantısında Ermenilerin beklentilerine uygun şekilde toprak talepleri yeniden gündeme getirildi. İtalyan temsilci Montagna, Türk temsilci heyetine özetle aşağıdaki talebi bildirmiştir. “Müttefiklere göre, Türkiye’de kurulacak Ermeni yurdu, Ermeni halkının bütün unsurlarına kendilerini ilgilendiren kararları alma özgürlüğünü saklı tutmakla birlikte, Türk ülkesinin belirli bir parçasında toplanmak ve bir araya gelmek olanağını sağlamayı öngörmektedir. Ermeni nüfusunun unsurlarını böylece bir araya yoğun olarak toplarken, şüphe yok ki, devlet içinde devlet meydana getirme sonucunu yaratmamak gerekir. Böyle bir toplanmanın tek amacıysa Ermenilere, kendi kültürlerini ve dillerini korumayı sağlayacak birtakım tedbirlerden daha kolay yararlanma olanağı sağlamaktır. Türkiye, kendi ülkesinin belirli bir parçası üzerinde, Ermenilerin toplanması ve bu ülke parçasının Milletler Cemiyeti ile anlaşarak seçilmesi genel ilkesini kabul etmekteyse, bize, ayrıntıları sonradan Milletler Cemiyeti’nce saptanmak üzere, yalnız, yerel yönetimin özel şartlarını ana çizgileriyle saptama işi kalmaktadır. Böylece, savaş sırasında Türkiye’yi bırakıp gitme zorunluluğunda kalmış ve şimdi çeşitli ülkelere dağılmış bulunan Ermenilerin Türkiye’ye dönüşlerine çözüm bulunmuş olunabilecektir.”⁶⁵

Uygulanabilirliği mümkün olmayan bu öneriler, Türkiye topraklarında kurulmak istenen özel alanın gelecekte ne olacağını açıklamaktan uzak olduğu gibi, bir devletin egemenlik anlayışına da ters düşmekteydi. İtilaf Devletlerinin Ermenilere yönelik toprak taleplerini Türkiye’ye zorla kabul ettirme, yani savaş açma ihtimali yoktu ve bu amacın ancak Milletler Cemiyeti vasıtasıyla gerçekleşebileceği öngörülmüyordu. Lakin Türk heyeti İtilaf Devletlerinin bu konudaki beklentilerini tartışmaya açmayarak, bu tarz girişimlerin sonuçsuz kalmasını sağladı.

İngiliz temsilci Horace Rumbold ise Montagna’nın isteklerini teyit eder tarzda aynı oturumda aşağıdaki bildiriye okudu ve Türkiye’nin bu isteği kabul etmesi için gerekçeleri sıraladı: “Türkiye’nin şimdiki nüfusunun çok az olduğu

ilgili ifadelerin Washington tarafından paylaşılmadığını ve projenin sahihsiz kaldığını ifade etmekteydi. **Bkz. NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VII, 859-878.

⁶⁵ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/II**, s.275-277; **NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VI, 318-319; Folder VIII, 415.

söylenbilir. Bu açıdan bakılırsa, Ermenilere, çok güçlük çekmeden, ulusal yurt olarak ayrılacak bir toprak şeridi bulmak, Türk Hükümeti için mümkün olabilecektir. Ulusal yurda malik olmak bile, Türk ülkesinde dağılmış bulunan Ermeniler üzerinde yatıştırıcı etki yapacaktır; bunların, yurttaşlarıyla, bağlılık içinde işbirliği yapacaklarına da inanmaktayız. Ulusal yurtla Türkiye arasındaki siyasal bağlar, İngiliz İmparatorluğu dominyonlarından birini İngiltere'ye bağlayan bağların benzeri olabilecektir; başka bir deyimle bu ülkenin genel bir Türk yönetimi altında ölçülü bir özerkliği olabilecektir. Bu kadar çok çalışkan işçinin dönüşü, Türk Devletinin kaynaklarını arttıracaktır.”⁶⁶

Dr. Rıza Nur Bey, bu tarz konuşmalara son vermek adına söz hakkı olarak aşağıdaki konuşmayı gerçekleştirdikten sonra oturumu yine terk edip, Türk Hükümeti'nin bu konuda kesinlikle taviz vermek istemediğini bir kez daha gösterdi. Konuşmasında özetle: “Müttefiklerin, Ermenileri Türkiye'ye karşı saldırtmak için politika aracı olarak kullandığını ve bu yüzden onların karşılaştığı sorunlara da neden olduklarını, sunulan bildirimleri geçersiz saydıklarından oturumu terk edeceklerini” ifade etmiştir.⁶⁷

g) 9 Ocak 1923 Tarihli Oturumda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri

İngiliz temsilci Lord Curzon, Türk tarafının ret cevabına rağmen şartları zorlamaya devam etti. Curzon, 9 Ocak 1923 günlü oturumda, İtalyan temsilci Montagna'nın diliyle Ermeni sorununa yeniden değinme ihtiyacı hissetti. M. Montagna, “Ermeniler için ulusal yurt kurulması teklifinin, hiçbir zaman, Türkiye'nin egemenliğini çiğnemek, devlet içinde devlet yaratmak ya da özerklik rejimi kurmak amacını gütmeyi” iddia etmişti. M. Montagna, Horace Rumbold'un da telkin ettiği gibi “güneyde, Suriye sınırı yakınında, isterse başka bir yerde, Türk kanunlarına bağlı ve Türk Genel Valisinin yönetiminde olmak üzere, soylarını, dillerini ve kültürlerini yaşatabilecekleri toplanma yeri olarak, bir bölgenin Ermenilere ayrılmasını” teklif etmişti. Lord Curzon, Türk heyetinin, bu teklifi zararsız biçimiyle bile reddettiğini ifade ederek, İsmet Paşa'nın çok kesin davranmakta direnmeyeceğini umduğunu

⁶⁶ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/II, s.278-279; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VIII, 415-416.

⁶⁷ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Birinci Takım, I/II, s.280; Bu konu hakkında geniş bilgi için Bkz. Grew, a.g.e., s.73; Nur-Grew, a.g.e., s.148-152; İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyasetine yazdığı rapor için Bkz. Şimşir, a.g.e., s.345-346; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VIII, 416; The New York Times, “Allies Consider Turks Insulting”, January 7 1923.

bildirmiştir. İsmet Paşa, bu konuda Türk tarafının gerekeni daha önceden de söylediğini ifade ederek yeni bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmemiştir.⁶⁸ Türk tarafının taviz vermeyen tutumuna rağmen Noradounghian ve Aharonian, ABD Başkanı Warren Harding'e 11 Ocak 1923 tarihli mektupla müracaat ederek Ermenilere toprak tahsis edilmesi konusunda çaba gösterilmesini istemeye devam etmişlerdir.⁶⁹

h) Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri İsrarı Sona Eriyor

Türk delegasyonunun Ermeni meselesindeki kesin tavrı, Washington başta olmak üzere müttefiklerin esaslı şekilde tavır değiştirmesine zemin hazırlamıştır. ABD Başkanı Warren Harding 15 Ocak 1923 günü Dışişleri Bakanı Hughes'a yazdığı mektupta; Ermenilere toprak parçası verilmemesinden dolayı duyduğu üzüntüyü belirtmiş, Hristiyan Ermenilerin bu duruma düşmelerinin dindar Amerikalılar arasında büyük hayal kırıklığına sebep olacağını, fakat Ermeniler lehine yapılabilecek fazla bir şey bulunmadığını, Ermenilerin en hararetli destekçilerinin bile savaşı göze alamayacaklarını bildirmiştir. Görülüyor ki, Türk tarafının Ermeni meselesindeki kararlı tutumu ABD'yi tam bir açmazda düşürmüş, Amerikan yöneticilerini Türkiye ile bir savaş seçeneği karşısında bırakmış ve sadece Amerikan Hükümeti değil, bu meseleyi hararetle savunanlar bile savaş sözünü ağızlarına almaya cesaret edememişlerdir.⁷⁰

Taraflar arasında birçok konuda derin görüş farklılıkları giderek daha da belirginleştiğinden Lozan Konferansı'na 4 Şubat 1923'te ara verildi.⁷¹ 23 Nisan 1923'ten itibaren başlayan konferansın ikinci devresinde Türk delegasyonu Milletler Cemiyeti'nin azınlıkların statüsü konusunda standartlarına uyacağını ifade ettiğinde İngiliz temsilcisi Forbes Adam, bu şartlar altında topraksal bölge olarak Türkiye'de Ermeni meselelerini gündeme getirmenin tamamen lüzumsuz olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Onu takiben Horace Rumbold,

⁶⁸ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.304, 307; NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder II, 689-690; 692-696; İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyasetine yazdığı rapor için Bkz. Şimşir, a.g.e., s.360; Azınlıklar Alt-Komisyonu Başkanı M. Montagna'nın Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a 7 Ocak 1923'de sunduğu rapora Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, I/I, s.309-314.

⁶⁹ NARA, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VII, 855-858.

⁷⁰ Armaoğlu, a.g.m., s.521-522; Bu belgenin İngilizce metni için Bkz. FRUS, 1923, II, s.950.

⁷¹ İnönü, a.g.e., s.48-50; Şimşir, a.g.e., s.498.

“Erivan Cumhuriyeti dışında ulusal yurt ya da Ermeniler için vatan toprağı tayin etmek pratik bir çözüm değildir. Antlaşmanın içerdiği azınlıklarla ilgili hükümler bütünüyle yararlı ve yeterlidir” diyecektir. Lozan’daki İngiliz delegasyonuna uzman olarak katılan Andrew Ryan, “Ermeni yurdu konusu neredeyse konferansın en büyük patırtılarından biri olmasına rağmen ciddi bir sorun olmadığı ve bu sorunun bir vitrin dekoru olarak ortaya atıldığını” ifade etmiştir.⁷²

Sonuç

Ermenilere yönelik toprak taleplerine karşı Türk tarafının gösterdiği tavır, doğrudan doğruya Misak-ı Millî ruhundan kaynaklanmaktaydı. Bu konudaki kararlılık, toprak bütünlüğü anlayışının yansıması ve diplomatik manada başarımın göstergesiydi. İtilaf Devletlerinin Ermenilere yönelik toprak isteğı uygulanabilirlik ilkesine de ters düşmekteydi. Türk heyetinin “Boş Koltuk Politikasına” benzer tarzda oturmardan çekilmesi, Türk tarafının kararlılığını ortaya koymuş olup, Lozan Konferansı’nın ikinci devresinde konu gündeme bile getirilememiştir. Zaten İtilaf Devletleri yeni bir savaşın çıkmasını göze alamadıklarından, daha da güçlenmiş Atatürk Türkiye’sinin varlığını ister istemez kabul etmek zorunda kaldılar. Türkiye’nin hem Sovyet Rusya ile ittifak kurabilme ihtimali, hem de Anadolu hareketinin Bolşeviklere karşı Ermeni Devleti’nden daha güçlü bir tampon bölge oluşturacağı düşüncesi, İtilaf Devletleri tarafından değerlendirmeye tabi tutuluyordu.

Ermeni temsilcilerinin “amaca ulaşan her yolu mübah görmesi” kimi zaman onları isyana, kimi zaman gönüllü olarak düşman saflarında yer almaya, kimi zaman da diplomasi yoluyla ya da sözde dostluk söylemleri kullanarak kazanım elde etme çabasına sevk ediyordu. Lakin Lozan’da Türk tarafının dirayetli tutumunun yanı sıra gerekirse savaşı bile göze alabileceklerini hissettirmeleri, Ermenilerin konferanstaki hamilerinin elini zayıflattı. Özellikle Amerikan misyonerleri ilk planda Türkiye’deki Amerikan misyonerlik kurumları ve çıkarları konusuyla ilgilendiler. Ayrıca Ermeniler için sunulan teklifin kabul edilmesi hususunda da yoğun görüşmeler gerçekleştirmişlerse de, başta kendi ülkeleri olmak üzere konferansa katılan diğer devletlerin daha başka öncelikleri vardı. Bu durum Ermenilere yönelik toprak talepleri sorununun suni bir gündem olduğunu ispatlıyordu.

Azınlık haklarının hararetili şekilde savunulduğu oturularda 700.000-800.000 Osmanlı vatandaşı Ermeni’den bahsedilmesi ve onlar için yeni bir yaşam alanı istenmesi soykırım iddialarının sözde ve gerçek dışı olduğunu da kanıtlamaktaydı. Eğer tehcir sonucunda toplu bir imha yaşansaydı bu kadar kalabalık insan topluluğundan ve onların toprak taleplerinden bahsetmek mümkün olmayacaktı.

İki aşamalı gerçekleşen Lozan görüşmeleri neticesinde İtilaf Devletleriyle Türkiye arasında 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Bu olayı 6 Ağustos 1923’te ise Lozan’da “Türk-Amerikan Dostluk ve Ticaret Antlaşması’nın” imzalanması takip etti. Ermenilere yönelik toprak taleplerinin reddedilmesi ve Türk heyetinin Lozan’dan zaferle çıkarak ABD ile ayrı antlaşma imzalaması karşı tarafın kara propagandayı en üst düzeyde Türkiye aleyhine kullanmasına zemin hazırladı. Ermeni yanlısı misyonerler, iş adamları ve politikacıların yoğun çalışmaları nedeniyle, özellikle ABD’de Türkiye aleyhtarı hava oluşturuldu. Nitekim 18 Ocak 1927’de Amerikan Senatosu’nda yapılan oylamada, Ermeni meselesinin çözülmemesi de gerekçe gösterilerek “Türk-Amerikan Dostluk ve Ticaret Antlaşması’nın” reddine karar verildi. Türkiye ve ABD arasında yaşanabilecek derin kriz, siyasi ilişkilerin nota teatisi (modus vivendi) yoluyla 17 Şubat 1927’de kurulmasıyla sonlandırılabilmiştir.⁷³

⁷² Öke, a.g.e., s.189-190.

⁷³ Lozan Antlaşmasıyla ilgili geniş bilgi için Bkz. Cemil Bilsel, Lozan, I-II, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998; Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara, TTK, 1991, s.89-90; Philip Marshall Brown, “The Lausanne Treaty”, **The American Journal of International Law**, Vol.21, No.3, (Jul.,27) s.503-505; Grew, a.g.e., s.156.

KAYNAKÇA**A) Arşivler****Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

The National Archives of the United States (NARA), The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder I,II,V,VI,VII,VIII.

B) Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, I, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994.

House of Common Debates, 23 November 1922, Vol.159.

House of Common Debates, 24 November 1922 Vol.159.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım Cilt:I, Kitap:I ve Cilt:I, Kitap:II, (Çev.Seha L. Meray), İstanbul, YKY, 2001.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference, IV, Washington, Government Printing Office, 1943.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS), 1923, II, Washington, Government Printing Office, 1938.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985.

C) Gazeteler**Hakimiyet-i Milliye****The New York Times****The Times****D) Araştırma Eserleri ve Makaleler**

Akyüz, Yahya, "Lausanne Konferansı Başlarken Fransız Kamuoyu", **Belleten**, XLV/I.177, (1981), s.257-285.

Armaoğlu, Fahir, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", **Belleten**, 213, (Ağustos 1991), s.483-527.

Armaoğlu, Fahir, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara, TTK, 1991.

Beyoğlu, Süleyman, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.II, S.3, Kış 2008, s.125-138.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, **Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti**,

Belleten, LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayırabım, Ankara, TTK, 2005, s.267-283.

Bilsel, Cemil, **Lozan**, I-II, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998.

Brown, Philip Marshall, "The Lausanne Treaty", **The American Journal of International Law**, Vol.21, No.3, (Jul.,27) s.503-505.

Child, Richard Washburn, "The Lausanne Conference", **Current History**, (New York), 17:5 (1923 Feb.), s.742-748.

Çelebyan, Antranik, **Antranik Paşa**, (Çev.Mariam Arpi-Nairi Arek), İstanbul, Peri Yayınları, 2003.

Çiçek, Kemal, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, s.119-141.

Çulfalı, Mustafa, "Lozan Konferansı ve Antlaşması Üzerine İngiliz Parlamentosu'nda Yapılan Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 47, Cilt: XVI, Temmuz 2000, s. 561-601.

Dağ, Ahmet Emin, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

Di Casola, Maria Antonia, "Italy and the Treaty of Lausanne of 1923", **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.65-78.

Dockrill, Michael "Britain and the Lausanne Conference: 1922-1923", **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.1-17.

Ertan, Temuçin F., "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt II, Sayı 2, (Güz 2000), s. 209-225.

Grew, Joseph C., **Amerika'nın İlk Türkiye Büyükelçisi'nin Anıları Lozan Günlüğü**, (Çev.Kadri Mustafa ORAĞLI), İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2001.

Grew, Joseph C., "The Lausanne Peace Conference of 1922-1923", **Proceedings of the Massachusetts Historical Society**, Vol. 69, (Oct., 1947 - May, 1950), s.348-367.

Güler, Ali, **Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar**, Ankara, Berikan Yayınları, 2003.

Hovannisian, Richard, **Armenian on the Road to Independence 1918**, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969.

İnönü, İsmet, **İsmet İnönü'nün Hatıraları, Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998.

Jeffrey, Keith; Sharp, Alan, "Lord Curzon and the Use of Secret Intelligence at the Lausanne Conference:1922-1923", **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.79-87.

Lippe, John M. Vander, "The "Other" Treaty of Lausanne: The American Public and Official Debate on Turkish- American Relations", **The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ)**, Sayı:23, 1993, s.31-63.

Nur, Rıza- Grew, Joseph, **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003.

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu**, Ankara, TTK, 1991.

Perinçek, Mehmet Bora, **Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.

Saral, Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1971.

Sonyel, Salahi, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, Ankara, TTK, 2006.

Şimşir, Bilal, **Lozan Telgrafları**, I, Ankara, TTK, 1990.

Turan, Ömer "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, s.205-239.

Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, (Der.Faruk Sönmezoğlu), İstanbul, Der Yayınları, 2010.

Ural, Gültekin, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.